

ממלכת יהודה בשלהי
ימי הבית הראשון
לאור טביעות הוורדה
על ידיות קנקנים

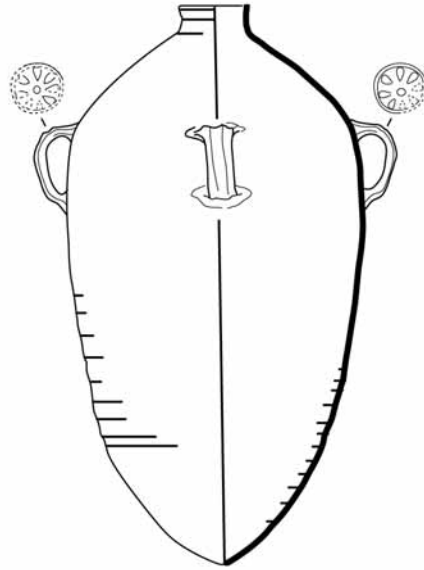
עידו קוד
ועודד ליפשיץ

הקדמה

קנקני אגירה בעלי צורה סגלגלה (Oval-Shaped Storage Jars) מוכרים מיהודה החל מהמאה התשיעית לפסה"נ.¹ צורתם עגלגלה-מוארכת, דמוית ביצה, ויש להם כתפיים רחבות ועגולות וארבע ידיות בעלות רכס אחד או שניים. צווארם ישר או משתפל כלפי פנים, שפתם הטבעתית כולטת ובסיסם מעוגל (איור 1). יש להניח שקנקנים אלה שימשו לאגירת שמן או יין ולהובלת התוצרת במרחקים קצרים.

בשער המאמר:
טביעת ורדה
מחפירות רמת-רחל
(צילום: פאבל שרגו)
וקנקן אגירה
מחפירות תל מלחתה
(באדיבות פרופ' יצחק
בית-אריה, המכון
לארכאולוגיה,
אוניברסיטת תל-אביב)

איור 1: קנקן אגירה
מתל עירא הנושא
טביעות ורדה על
שתיים מידיותיו
(באדיבות י' בית-אריה)

ראשיתו של מאמר זה בפרויקט מחקר מקיף של תופעת קנקני האגירה מיהודה, אשר כולל גם איסוף, קטלוג ומחקר של ידיות הקנקנים שהוטבעו עליהן טביעות חותם. מחקר זה נערך בשנים האחרונות במכון לארכאולוגיה של אוניברסיטת תל-אביב בראשותו של פרופ' עודד ליפשיץ. במסגרת המחקר נבחו פרק הזמן שבו הוטבעו ידיות הקנקנים, למן ראשית השעבוד של ממלכת יהודה לאשור ולבבל, בימי קיומה של יהודה כפחוה בשלטון בבל, פרס ובית תלמי, ועד ראשית ימי העצמאות של יהודה בשלטון החשמונאים. כחלק מהפרויקט ערך עידו קוך מחקר ממוקד על טביעות הורדה, ומחקרו פורסם בעבודת המוסמך שכתב בחוג לארכאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום באוניברסיטת תל-אביב בהנחייתם של פרופ' נדב נאמן ופרופ' עודד ליפשיץ. מאמר זה הוא אחד הפרות הראשונים של הפרויקט, והוא משלב את המסקנות באשר לטביעות הורדה בתמונה הכללית של קנקני האגירה משלהי ימי הבית הראשון. אנו מבקשים להודות לעומר סרגי, שהוא שותף לנו במחקר קנקני 'למלך' והחרותות המעגליות על ידיות קנקנים, ולפרופ' נדב נאמן ופרופ' ישראל פינקלשטיין, על שקראו את כתב-היד וסייעו לנו לשפרו. כמו כן אנו מבקשים להודות לרודיקה פנחס מהמכון לארכאולוגיה באוניברסיטת תל-אביב על האיורים.

1 S. Gitin, 'The "lmlk" Jar-form Redefined: A New Class of Iron Age II Oval-Shaped Storage Jar', A.M. Maeir & P. de Miroschedji (eds.), 'I Will Speak the Riddles of Ancient Times': Archaeological and Historical Studies in Honor of Amihai Mazar on the Occasion of his Sixtieth Birthday, Winona Lake 2006, pp. 505-524
O. Zimhoni, 'The Pottery of Levels III and II', D. Ussishkin (ed.), *The Renewed Excavations at Lachish*: גם (1973-1994), IV, Tel-Aviv 2004, p. 1795

בקנקני האגירה היהודאיים מן הרבע האחרון של המאה השמינית לפסה"נ ניכר חידוש: לפחות על אחת מארבע הידיות של הקנקן הוטבעה טביעת חותם. להטבעה שיטתית של טביעות חותם על ידיות קנקנים, בהיקף גדול ולאורך פרקי זמן ארוכים, אין מקבילות במזרח הקדום, ונראה כי היה זה פיתוח מקורי של המנהל בממלכת יהודה.² טביעות החותם על ידיות הקנקנים פורשו בדרכים שונות, ובשנים האחרונות נוטים חוקרים לראות בהן סימן שציין את התוצרת החקלאית שיוצרה באחוזות המלך.³ בחינה מסודרת של תפוצת הקנקנים נושאי טביעות החותם במרכזי המנהל השונים ביהודה מלמדת שהם אכן שימשו את המנהל ביהודה לריכוז יין ושמן מאחוזות המלך, לשם העלאת מסים בעין לאימפריות ששלטו באזור.⁴

תחילה התבסס המנהל על קנקני אגירה שעל ידיותיהם הוטבעה טביעת 'למלך' מהטיפוסים הקדומים (Ia, Ib, IIa), לפי הטיפולוגיה של אנדרה למר; איור 2).⁵ מרבית הטביעות הללו נמצאו באתרי השפלה, ובראשם לכיש, ומיעוטן נמצאו בחבל ההר, בעיקר בירושלים. מערכת זו שימשה עד מסע סנחריב (701 לפסה"נ), ובאתרים שלא חרבו נמשך השימוש בקנקנים מהטיפוסים הקדומים גם לאחר תאריך זה.⁶

בראשית המאה השביעית לפסה"נ הוחלפו הסמלים הקדומים בסמלים חדשים, כמעט זהים, אך נבדלים בחותמות שנעשה בהם שימוש (טיפוסים IIc, IIb, XII, לפי הטיפולוגיה של למר; איור 2). ההבחנה בין טביעות 'למלך' המוקדמות לאלה המאוחרות מבוססת על תפוצתן: טיפוס הטביעות Ia, Ib ו-IIa נמצאו בכל שכבות החורבן של שנת 701 לפסה"נ, והרוב המוחלט של טיפוס הטביעות IIc ו-IIa נמצאו באתרים שלא חרבו בשנה זו, ולפיכך הם הוטבעו ככל הנראה לאחר מסע סנחריב ליהודה.⁷

2 ע' ליפשיץ, טביעות החותם על ידיות של קנקנים בממלכת יהודה: תופעה ייחודית ומשמעותה המנהלית וההיסטורית (בהכנה).

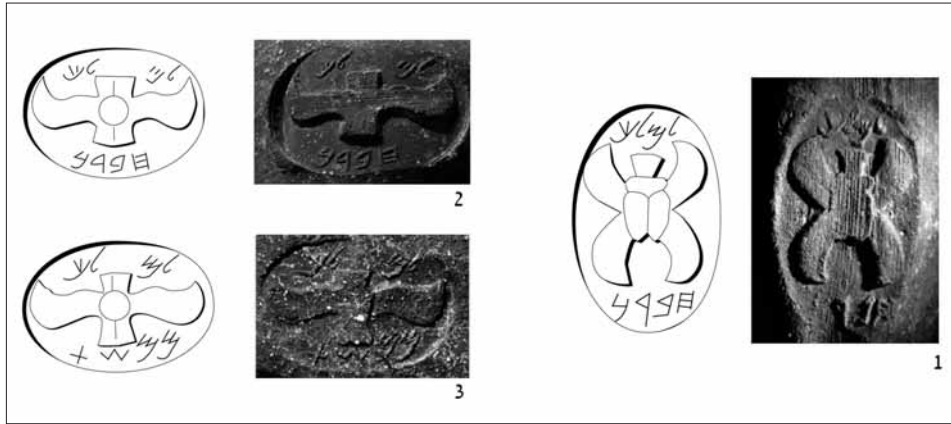
3 אולגה טפנל הייתה הראשונה שהציעה פרשנות זו, בשנות הארבעים של המאה העשרים. ראו: D. Diringer, 'The Royal Jar-Handle Stamps of Ancient Judah', *BA*, 12 (1949), p. 80. בעשורים הראשונים למחקר הייתה זו הצעה אחת מני רבות. ראו: שם, עמ' 79-82. אך ברבות השנים הייתה לאחת משתי הפרשנויות המקובלות. ראו כבר: K. Galling, 'Krugstempel', *idem, Biblisches Reallexikon*, Tübingen 1937, pp. 337-340; E. Sellin, 'Die palästinischen P.W. Lapp, 'Late Royal Seals: Krughenkel mit den Königsstempeln', *ZDPV*, 66 (1943), pp. 216-232; from Judah', *BASOR*, 158 (1960), p. 22; A.F. Rainey, 'The Samaria Ostraca in the Light of Fresh Evidence', *PEQ*, 99 (1967), p. 41; *idem*, 'Wine from the Royal Vineyard', *BASOR*, 245 (1982), p. 57; F.M. Cross, 'Judean Stamps', *Eretz-Israel*, 9 (1969), pp. 20-22; P. Welten, *Die Königs-Stempel: Ein Beitrag zur Militärpolitik Judas unter Hiskia and Josia* (Abhandlungen des Deutschen Palästinavereins, 1), Wiesbaden 1969, pp. 133-142, 173-174; T.N.D. Mettinger, *Solomonian State Officials: A Study of the Civil Government Officials of the Israelite Monarchy* (Coniectanea Biblica, Old Testament Series, 5), Lund 1971, pp. 95-97; A. Lemaire, 'Remarques sur la datation des estampilles "lmlk"', *VT*, 25 (1975), p. 680. 'למלך' שימשה בהכנות למסע סנחריב. ראו: N. Na'aman, 'Hezekiah's Fortified Cities and the LMLK Stamps', *BASOR*, 261 (1986), p. 15. A.G. Vaughn, *Theology, History and Archaeology in the Chronicles' Account of Hezekiah*, Atlanta 1999, pp. 136-152.

4 O. Lipschits, O. Sergi & I. Koch, 'Royal Judahite Jar Handles: Reconsidering the Chronology of the lmlk Stamp Impressions', *TA*, 31 (2010), pp. 3-32.

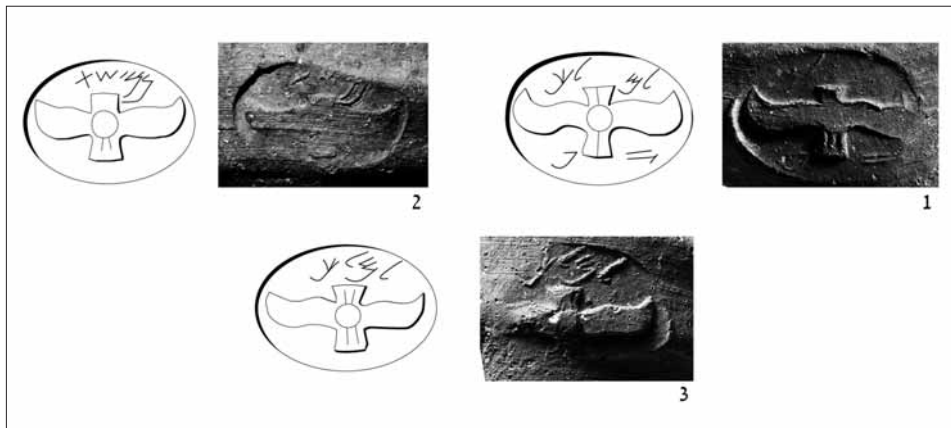
5 A. Lemaire, 'Classification des Estampilles Royales Judeennes', *Eretz-Israel*, 15 (1981), pp. 54-60. שם;

6 ליפשיץ, סרגי וקוך (שם).

7 שם, עמ' 12-18.

איור 2: דוגמאות לטביעות 'למלך' מרמת-רחל למעלה: – טביעות מהמאה השמינית לפסה"נ:
 1 מטיפוס Hib
 2 מטיפוס HIIa
 3 מטיפוס MIIa

למטה: – טביעות מהמאה השביעית לפסה"נ:
 1 מטיפוס ZIIb
 2 מטיפוס MIIc
 3 מטיפוס XII

בשליש השני של המאה השביעית לפסה"נ חל שינוי נוסף בקנקני האגירה ביהודה. על ידיותיהם נחרתו חרותות מעגליות (שני מעגלים בעלי מרכז משותף), בחלק מהמקרים לצד טביעת 'למלך', בחלק מהמקרים על ידית אחרת של אותו קנקן, ובחלק מהמקרים על קנקנים שלא הוטבעה עליהם טביעת 'למלך' בעת ייצורם. סך כל הקנקנים נושאי החרותות המעגליות שהיו בשימוש בפרק זמן זה דומה למספר הקנקנים שהוטבעו עליהם טביעות 'למלך' המאוחרות, ואף תפוצתם דומה – שכבות יישוב שראשיתן במאה השמינית, ושנמשכו עד המאה השביעית (כמו ירושלים או אתרי בנימין), או כאלה שנוסדו במאה השביעית לפסה"נ. רוב הידיות שנחרתו עליהן חרותות מעגליות נמצאו באזור ירושלים, ופרטים ספורים נמצאו באתרים שונים ברחבי ממלכת יהודה. ההבדל העיקרי בין החרותות המעגליות לטביעות 'למלך' הוא שהחרותות נוספו על קנקני אגירה קיימים, ואילו טביעות 'למלך' הוטבעו על הידיות במהלך ייצור הקנקנים.⁸

ההתפתחות האחרונה בקנקני האגירה ביהודה חלה במחצית השנייה של המאה השביעית לפסה"נ, כאשר הופיעה מערכת חדשה של טביעות ורדה על ידידותיהם.⁹ מאחר שהייתה זו מערכת מנהל ממלכתית, ניתן להשתמש בנתוני תפוצתה להערכת המציאות הגאוגרפית והכלכלית בממלכת יהודה בשלהי ימיה. בטרם נבחן את המציאות ההיסטורית, נבקש להציג את תפוצת טביעות הוורדה, לתארך את התקופה שבה הייתה המערכת בשימוש, ולהבהיר נתונים ארכאולוגיים נוספים הנוגעים לטביעות הוורדה ביהודה, ושנודעו בשנים האחרונות.

א. ממצא טביעות הוורדה

כ־230 ידידות מוטבעות בסמל הוורדה נמצאו בחפירות ובסקרים ארכאולוגיים.¹⁰ אופייה היהודאי של המערכת הוכר זה כבר, משום ש־220 טביעות – 95 אחוז מכלל הממצא – נמצאו בתחומי ממלכת יהודה (איור 3).¹¹

בירושלים ובסביבתה הקרובה נמצאו שמונים ואחת טביעות (כ־37 אחוז מסך כל הממצא מתחומי ממלכת יהודה) – שבעים ותשע בירושלים (שלושים וחמש בעיר דוד, עשר בעופל, שש בגבעה המערבית והשאר באתרים שונים ברחבי העיר).¹² שתי טביעות נמצאו מחוץ לתחומי העיר, אחת ברחוב שמואל הנביא ואחת בקבר יאסון שבשכונת רחביה.

ברמת־רחל ובעמק־רפאים נמצאו ארבעים ושמונה טביעות (21.5 אחוז מסך כל הממצא) – ארבעים ושלוש ברמת־רחל, וחמש באתרי עמק־רפאים (רוגם גנים, מנחת וח'רבת א־ראס).¹³

באתרי השפלה נמצאו ארבעים ושבע טביעות (21.5 אחוז מסך כל הממצא) – מתוכן עשרים

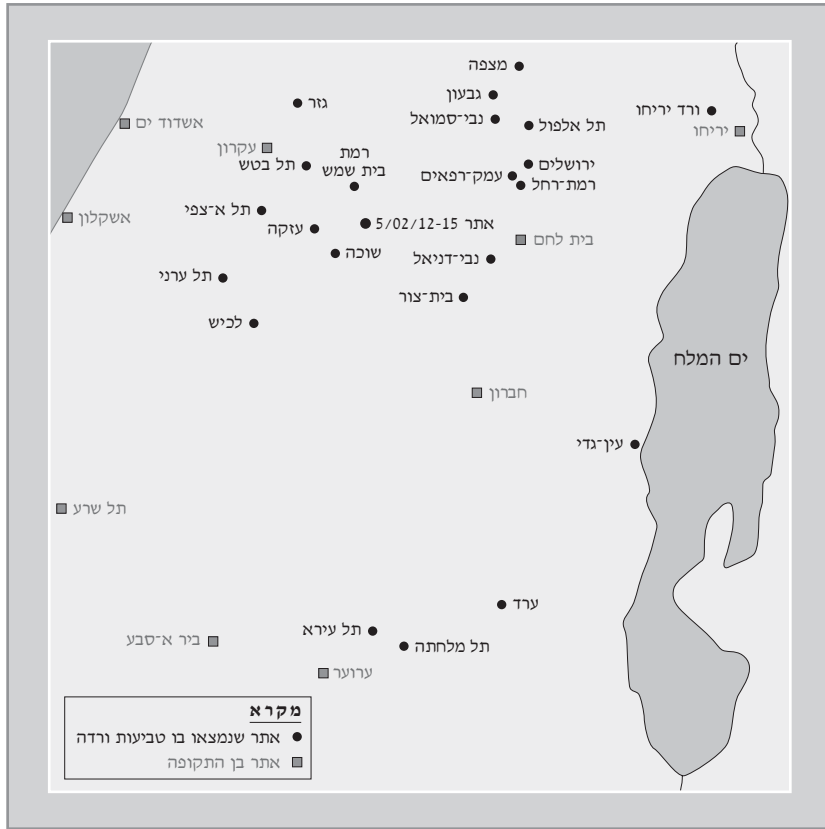
9 החל משנות השלושים נתפסו טביעות הוורדה כקשורות למערכת המנהל היהודאית. ראו כבר: D. Diringer, 'Early Hebrew Inscriptions', O. Tufnell (ed.), *Lachish, III: The Iron Age*, London 1953, pp. 345–346. מנגד ראו את דעת R. Keltter, 'Pots and Politics: Material Remains of Late Iron Age Judah in Relation to Its Political Borders', *BASOR*, 314 (1999), pp. 19–54.

10 בשנים האחרונות גדל קורפוס טביעות הוורדה, אך מרבית הטביעות שנחשפו בתקופה האחרונה לא פורסמו עד כה. על כן מספר הטביעות הוא משוער. לדוגמה קהיל מנתה מספר משוער של כ־250 טביעות, אך כללה בהן טיפוסי טביעה שאינם שייכים למערכת טביעות הוורדה משלהי תקופת הברזל. ראו: J.M. Cahill, 'Rosette Seal Stamp Impressions from Ancient Judah', *IEJ*, 45 (1995), p. 230.

11 הגדרת גבולות ממלכת יהודה במאה השביעית לפסה"נ מבוססת על: ג' נאמן, 'רשימות הערים של יהודה ובנימין וממלכת יהודה בימי יאשיהו', ציון, נד (תשמ"ט), עמ' 7–71, וראו את המפה שם, עמ' 44.

12 לסיכום ממצא הטביעות מירושלים ראו: J.M. Cahill, 'Rosette Stamped Handles', D.T. Ariel (ed.), *Excavations at the City of David 1978–1985: Directed by Yigal Shiloh, VI: Inscriptions* (Qedem, 41), Jerusalem 2000, pp. 85–108; idem, 'Rosette Stamp Seal Impressions', H. Geva (ed.), *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem: Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982, II*, Jerusalem 2003, p. 90.

13 הטביעות ברמת־רחל מעובדות לפרסום בידי קוך. לטביעות מאתרי עמק־רפאים ראו: קהיל, ידידות עם טביעות ורדה (שם); G. Edelstein, 'Terraced Farm at Er-Ras', *Atiqot*, 40 (2000), pp. 54–55; R. Greenberg & G. Cinamon, 'Stamped and Incised Jar Handles from Rogem Gannim and Their Implications for the Political Economy of Jerusalem, Late 8th–Early 4th Centuries BCE', *TA*, 33 (2006), p. 232; G. Edelstein, I. Milevski & S. Aurnat, *Villages, Terraces and Stone Mounds: Excavations at Manahat, Jerusalem* (IAA Reports, 3), Jerusalem 1998, p. 55 & fig. 4.11.23.

איור 3: מפת תפוצת טביעות הורדה

וארבע בלכיש (כ-10.5 אחוזים), תשע בעזקה (כ-4 אחוזים), שש בתל בטש (כ-3 אחוזים) ועוד שמונה באתרים אחרים.¹⁴

בחבל בנימין נמצאו חמש-עשרה טביעות (כ-7 אחוזים מסך כל הממצא) – ארבע בתל אלפול, ארבע במוצא, שלוש בנבי-סמואל, שתיים בגבעון ושתיים נוספות במצפה.¹⁵

14 לטביעות מלכיש ראו: דירינגר (לעיל, הערה 9), עמ' 344 ולוח 53: 2-3; Y. Aharoni, *Investigations at Lachish: The Sanctuary and the Residency* (Lachish V), Tel-Aviv 1975, pp. 18, 107 & pls. 19:16, 35:5, 49:15; D. Ussishkin, 'The Royal Judean Storage Jars and Seal Impressions from the Renewed Excavations', E.J. Bliss & R.A.S. Macalister, *Excavations in Palestine during the Years 1898-1900*, London 1902, pl. 56, nos. 35z-44z; J.M. Cahill, 'Rosette Stamp Seal: לטביעות מתל בטש ראו: BCE Text (Qedem, 42), Jerusalem 2001, pp. 197-202; A. Mazar & N. Penitz-Cohen (eds.), *Timnah (Tel Batash), II: The Finds from the First Millennium BCE Text (Qedem, 42), Jerusalem 2001, pp. 197-202*. 'שפלת יהודה בתקופת המלוכה לאור החפירות והסקר הארכיאולוגי', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ב, עמ' 127; קהיל, 'רדיות עם טביעות ורדה (לעיל, הערה 12), עמ' 104-105; א' עופר, 'הר-יהודה בתקופת המקרא', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ג, עמ' 95; I. Milevski, 'The Hebrew Ostraca from Site 94/21, Cave A-2, at Ramat Bet Shemesh', *Atiqot*, 50 (2005), pp. 20-21, fig. 2:11

15 לטביעות מתל אלפול ראו: L.A. Sinclair, 'An Archaeological Study of Gibeah (Tell El-Fül)', *AASOR*, 34-35 (1954-1956), pl. 16B:7, 9; N.L. Lapp, 'The Third Campaign at Tell el-Ful: The Excavations of 1964', *ibid.*, 45

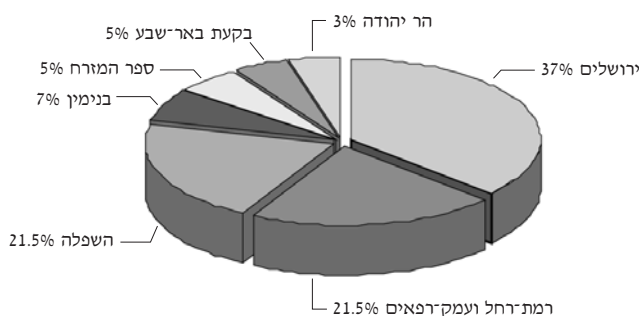
בספר המזרח נמצאו שתיים-עשרה טביעות (כ-5.5 אחוזים מסך כל הממצא) – אחת-עשרה בעיני גדי ואחת בוורד-יריחו.¹⁶

בבקעת באר-שבע נמצאו אחת-עשרה טביעות (כ-5 אחוזים מסך כל הממצא) – ארבע בתל עירא, ארבע בתל מלחתה ושלוש בערד.¹⁷

בהר יהודה נמצאו שש טביעות (כ-3 אחוזים מסך כל הממצא) – חמש בבית-צור ואחת בנבי-דניאל.¹⁸ לא נמצאו טביעות בחברון או בדרום הר יהודה.

מספר זניח של טביעות התגלו ממערב ליהודה (אחת בתל א-צפי ושתיים בגור) ובצפון הארץ (אחת בבית-שאן, וראו להלן, בנספח למאמר זה). מוצאן של שתי טביעות נוספות אינו ידוע.¹⁹

בניתוח ממצא הטביעות לפי האזורים שבהם נמצאו בולט מקומם של אזור ירושלים ועמק-רפאים, ולצדם אזור השפלה (איור 4). בחלוקה לאתרים ניצבות בראש הרשימה ירושלים (שמונים ואחת טביעות), רמת-רחל (ארבעים ושלוש טביעות) ולכיש (עשרים וארבע טביעות). אלה הם גם שלושת המרכזים העיקריים שבהם נמצאו טביעות 'למלך', אך ביחס שונה, ונעמוד על משמעות הדבר בדיון דלהלן.

איור 4: טביעות הוורדה בחלוקה לפי אזורים

J.B. Pritchard, *The Water System of Gibeon*, Philadelphia 1961, (1978), pls. 28:5; 29:4

J. Zorn, 'Two Rosette Stamp Impressions from Tell en-Nasbeh', *BASOR*, 293, fig. 46:77

(1994), pp. 81-82. לטביעות מנבי-סמואל ראו: 'י מגן ומ' דרון, 'נבי סמואל (שמואל הנביא – הר השמחה)', קדמוניות, 118 (תש"ס), עמ' 64. לטביעות ממוצא ראו: B. Brandl, Z. Greenhut & D. Vainstub, 'Glyptic, Impressed and Incised Sherds and Engraved Inscriptions', Z. Greenhut & A. De Groot, *Salvage Excavations at Tel Moza* (IAA Reports, 39), Jerusalem 2009, pp. 130-132

16 E. Stern, 'Impressions of the Kingdom of Judah', idem, *En-Gedi Excavations*, I, Jerusalem 2007, pp. 139-156

17 J.M. Cahill, 'Rosette Stamp-Seal Impressions', I. Beit-Arieh (ed.), *Tel 'Ira: A Stronghold*, in *the Biblical Negev*, Tel-Aviv 1999, pp. 360-373

(12), עמ' 104. הטביעות מתל מלחתה מעובדות לפרסום בידי קוך.

18 O.R. Sellers, *The Citadel of Beth-Zur*, Philadelphia 1933, pp. 52, 53 & fig. 44:3-4

לטביעות מנבי-דניאל ראו: עופר (לעיל, הערה 14).

19 J. Uziel & A.M. Maeir, 'Scratching the Surface at Gath: Implications of the Tell es-Safi/Gath Surface Survey', *TA*, 32 (2005), p. 62

R.A.S. Macalister, *The Excavation of Gezer (1902-1905 and 1907-1909)*, II, London 1912, p. 211 & fig. 361:5 (P 925)

ב. תיארוך

קביעת משך השימוש במערכת טביעות הוורדה נשענת על גבול כרונולוגי ברור: שכבות החורבן של שנת 586 לפסה"נ ביהודה. בשכבות אלה, המעידות על המועד המאוחר ביותר לקיומה של המערכת, נמצאו שלושים ידיעות מוטבעות במכלולים ארכאולוגיים חתומים.²⁰ מנגד אין נתונים ארכאולוגיים ישירים לתיארוך מועד התחלת השימוש במערכת, בעיקר בגלל היעדר שכבות חורבן מהמאה השביעית לפסה"נ.

מרבית החוקרים התבססו על מציאתן של טביעות ורדה בשכבות החורבן של ממלכת יהודה כדי לתארכן לשלהי המאה השביעית ולראשית המאה השישית לפסה"נ.²¹ מסקנה זו קיבלה חיזוק משני כיוונים: מהצד הארכאולוגי – יוחנן אהרוני הראה שאף טביעת ורדה אחת לא נמצאה מתחת לרצפות המבנה של שכבה VA ברמת-רחל, המתוארכת לשלהי המאה השביעית, לעומת עשרות רבות של טביעות 'למלך' שנמצאו מתחת לרצפות המבנה;²² מהצד ההיסטורי – נדב נאמן הצביע על התאמה בין תפוצת טביעות הוורדה לרשימת ערי יהודה ובנימין (יהושע טו, כא-סב; יח, כא-כח), המתוארכת לימי יאשיהו; לשיטתו רשימת הערים ותפרושת הטביעות תואמות את ממדי ממלכת יאשיהו, אשר לא התרחבה לדעתו הרבה מעבר לגבולותיה ה'מסורתיים' של ממלכת יהודה.²³

חוקרים אחרים צמצמו את משך השימוש בקנקני הוורדה לפרק זמן קצר בשלהי ימי ממלכת יהודה, לאחר תקופת שלטונו של יאשיהו. למשל, בהנחה שבימי יאשיהו התרחבה יהודה וכללה גם את אזור השומרון ומישור החוף, קבע גבריאל ברקאי כי טביעות הוורדה נפוצו רק בחלק מן הממלכה, ועל כן זמנן מאוחר מימי יאשיהו.²⁴ ג'ין מ' קהיל תיארכה את טביעות הוורדה לימי יהויקים (608-598 לפסה"נ), וזאת על סמך הימצאותן בשכבת החורבן (שכבה II) של תל בטש, שלדעת חופרי האתר חרב במסע נבוכדנאצר בשלהי המאה השביעית לפסה"נ.²⁵ רודד אוסישקין תיארך את הטביעות הוורדה – על סמך פרשנותו לממצא של טביעות אלה בלכיש – לימי צדקיהו, ערב הכיבוש

20 שלושים הטביעות מהמכלולים המתוארכים לתקופת הברזל נמצאו בירושלים – עשר טביעות מעיר דוד (קהיל, ידיעות עם טביעות ורדה ולעיל, הערה 12), עמ' 98 ושלוש טביעות נוספות נמצאו בחפירות קניון, ראו: M.L. Steiner, *Excavations by Kathleen M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967*, III: *The Settlement in the Bronze and the Iron Ages*, London & New York 2001, pp. 127-130, בתל בטש – שש טביעות (קהיל ולעיל, הערה 14), עמ' 297, בתל עירא – ארבע טביעות (קהיל ולעיל, הערה 17), עמ' 360, בלכיש – ארבע טביעות (דירינגר ולעיל, הערה 9), עמ' 341, בתל מלחתה – שתי טביעות, ובעין-גדי – טביעה אחת (שטרן ולעיל, הערה 16), עמ' 33.

21 W.F. Albright, 'The Excavation of Tell Beit Mirsim in Palestine, Vol. I: The Pottery of the First Three Campaigns', *AASOR*, 13 (1928), p. 10; Y. Aharoni, *Excavations at Ramat Rahel: Season 1961 and 1962*, Rome 1964, p. 35; נאמן (לעיל, הערה 11), עמ' 45-42; TA, 18 (1991), pp. 45-42; N. Na'aman, 'The Kingdom of Judah under Josiah', *TA*, 18 (1991), pp. 45-42; idem, 'An Assyrian Residence in Ramat Rahel?', *ibid.*, 28 (2001), p. 292 31-33;

22 אהרוני (שם).

23 נאמן (לעיל, הערה 11), עמ' 45-42.

24 ג' ברקאי, 'צפונה ומערבה של ירושלים בסוף תקופת הברזל', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ה, עמ' 106-107.

25 קהיל (לעיל, הערה 10), עמ' 247-248.

הבבלי בשנת 586 לפסה"נ.²⁶ כנגד דעותיהם של קהיל ואוסישקין יש להדגיש שמועד החורבן קובע רק את התאריך המאוחר ביותר האפשרי (terminus ante quem) של מערכת הטביעות ולא את מועד התחלת השימוש בה. כמה וכמה נתונים ארכאולוגיים והיסטוריים מסייעים לקבוע מתי נוצרה המערכת.

1. סטרטיגרפיה

בשטח E1 בעיר דוד, מתחת למכלול ארכאולוגי שחרב בשנת 586 לפסה"נ, נמצאה טביעת ורדה בשכבה 11 (פריט 14566).²⁷ אם כן השימוש בטביעות הוורדה קדם להקמתה של שכבה 10, אל נכון בסוף המאה השביעית לפסה"נ.²⁸

2. קנקן הוורדה

בעוד קנקני האגירה שעל ידיותיהם הוטבעו טביעות 'למלך' היו בשימוש מן המאה התשיעית ועד אמצע המאה השביעית לפסה"נ, קנקן הוורדה הופיע לראשונה במחצית השנייה של המאה השביעית לפסה"נ, ובצורתו הוא צר ומוארך מקודמו, קנקן 'למלך'.²⁹ למעט טביעת 'למלך' אחת מטיפוס מאוחר שנמצאה בתל בטש, כל הטביעות האחרות על קנקנים אלה הן מטיפוס הוורדה.³⁰ לאור בחינת תהליך התפתחותם של קנקני האגירה ביהודה, אין מניעה להקדים את מועד התחלת השימוש במערכת טביעות הוורדה למועד שבו החלו לייצר את הקנקנים מהטיפוס החדש.

3. החלוקה הטיפולוגית

ריבוי טיפוס הוורדות מעיד ככל הנראה על מורכבותה של מערכת טביעות הוורדה ועל פרק הזמן הארוך שהשתמשו בה. חלוקה טיפולוגית מחודשת של טביעות הוורדה הראתה שכניגוד לדעתה של קהיל,³¹ 230 טביעות הוורדה המוכרות נחלקות לארבעה טיפוסים, ולא לחמישה, ואלה נחלקים – לפי סגנון הוורדה, מספר עליה ומידות מרכיביה השונים – לעשרים וארבעה טיפוסים משנה,³² שהוטבעו באמצעות עשרים ושמונה חותמות (איור 5).³³

26 D. Ussishkin, 'Synopsis of Stratigraphical, Chronological and Historical Issues', הג'ל (לעיל, הערה 1), א, עמ' 109-111.

27 קהיל, ידידות עם טביעות ורדה (לעיל, הערה 12), עמ' 92.

28 ראו את הדיון הסטרטיגרפי: א' דה-גרוט, 'שטח E1', י' שילה (עורך), חפירות עיר דוד א (קדם, 19), ירושלים 1984, עמ' יא-יב. וראו גם את טענותיה של קהיל כנגד תיארוך זה: קהיל (שם), עמ' 98 חפירות שילה בשטח E1 מעובדת לפרסום בידי דה-גרוט, ולדבריו הניתוח הסטרטיגרפי המקורי שריר וקיים. אנו מודים לו על המידע שחלק עמנו.

29 גיטין (לעיל, הערה 1), עמ' 511-517.

30 שם, עמ' 519.

31 קהיל (לעיל, הערה 10), עמ' 233-240.

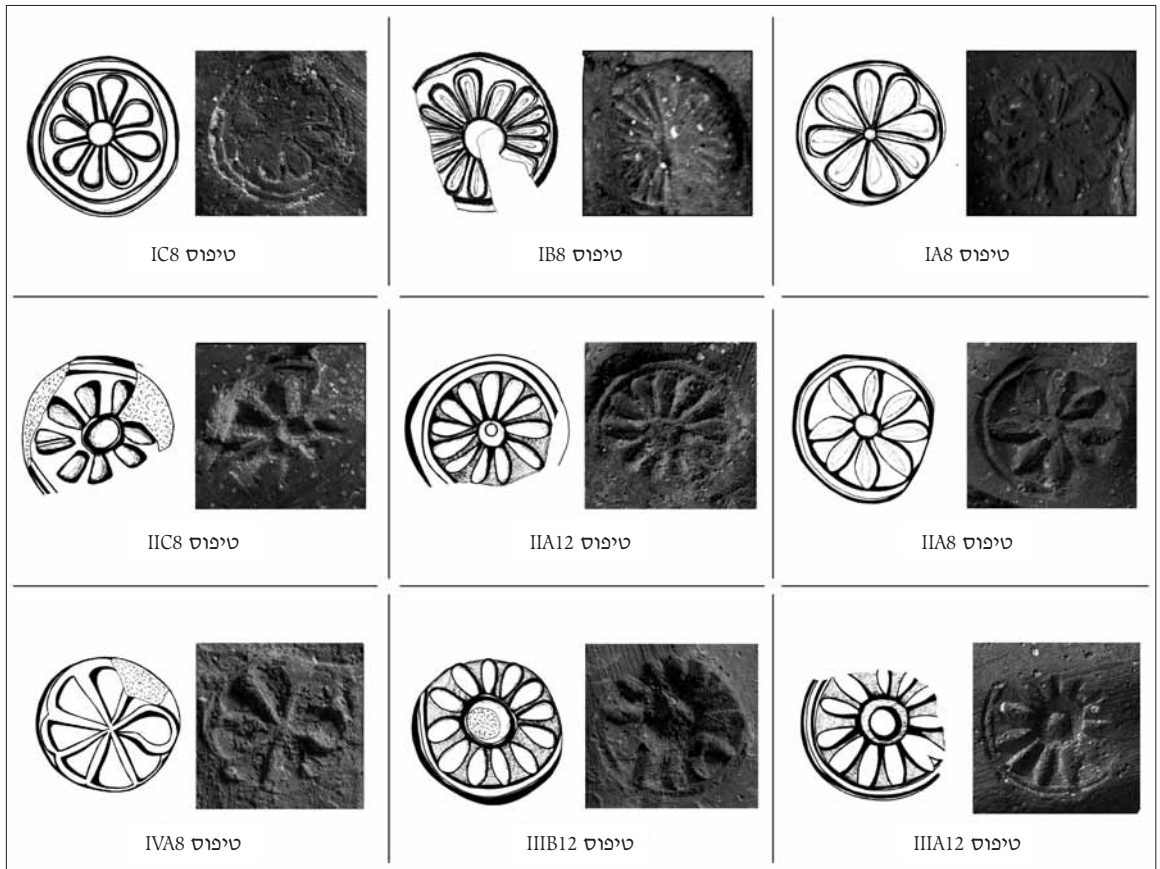
32 בחלוקה הטיפולוגית הוצאו מקבוצת טיפוס טביעות הוורדה טיפוסים IID ו-IIC, שאין עליהם מידע סטרטיגרפי, ושאין דמיון צורני בינם לבין אף אחד מטיפוס הוורדה האחרים, וטיפוס V, המתוארך לתקופה הפרסית. ראו בהרחבה: ע' קוך, 'טביעות הוורדה מממלכת יהודה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ט, עמ' 27-29, 32-33.

33 ארבעה טיפוסים משנה (IA12, IB12, IIA12, IIC8) נטבעו כל אחד באמצעות שני חותמות. ראו: שם, עמ' 31-32. האפשרויות לכפל החותמות הן רבות: חותם שנוצר לשימוש מדי – אם משום שהחותם הראשי לא היה בנמצא ואם

חלוקתה מחדש של מערכת טביעות הוורדה לפי הטיפולוגיה המשופרת מאפשרת להבין את דרך השימוש בה. שליש מהטביעות (שבעים וחמש טביעות) נחלקות לשלושת הטיפוסים הראשיים: טיפוס משנה IA8, IIA8, IIIA12 (איור 5), שתפוצתם היא הנרחבת ביותר וכוללת אזורים שונים בתחומי ממלכת יהודה.³⁴ שאר הטיפוסים בעלי התפוצה הנרחבת אולי 'סבבו' את הטיפוסים הראשיים והיו מעין מערכות משנה.

ניתן לשער אפוא שמערכת מנהל משוכללת זו התקיימה שנים לא מעטות, ושהשימוש בחותמות רבות, שמספרן היה גדול ממספר החותמות ששימשו במערכת טביעות 'למלך' (איור 2), מעיד על משך שימוש ארוך במערכת חדשה זו.

איור 5: דוגמאות לטביעות ורדה מרמת־רחל

משום פגם בחותם הקודם – אמן שיצר שני חותמות דומים לשני פקידים שונים, שני חותמות שבמקרה יצאו דומים וכיוצא באלה. היעדר הבדלים משמעותיים בין החותמות הכפולים מעיד שלא הייתה משמעות רבה לצורת החותם הספציפי מעבר למסר הכללי שהוא העביר. ייתכן שהדבר נבע מטעם אישי, כשרון אמנותי וכדומה. אנו משערים שמדובר בעניין מקרי, ושאינן משמעות למספר החותמות לכל תת־טיפוס.

34 שלושת תתי־הטיפוסים מופיעים בירושלים וברמת־רחל, וכל אחד מהם מופיע באחד מאתרי השפלה המרכזיים (IA8 ו־IIIA12 מופיעים בעזקה; IA8 מופיע בלכיש) ובאחד מאתרי הנגב (IA8 בערד; IIA8 בתל עירא; IIIA12 בתל מלחתה). ראו: קוך (שם), עמ' 34.

4. מספר הטביעות

במשך שנים נטען במחקר שמספר טביעות הוורדה (כ־230 ידיות) קטן בהרבה ממספר טביעות 'למלך' (כ־1,800 ידיות), ומכאן שהמערכת שימשה תקופה קצרה יותר.³⁵ אולם מן החלוקה הכרונולוגית המחודשת של טביעות 'למלך',³⁶ מתברר שרובן היו בשימוש בפרק הזמן שקדם למסע סנחריב ביהודה ולחורבן הכבר של השפלה. רק כ־280 טביעות 'למלך' מתוארכות למחצית הראשונה של המאה השביעית לפסה"נ, ומאותה התקופה מוכרות 270 ידיות שעליהן חרותות מעגליות (על 135 ידיות נושאות טביעות 'למלך' נמצאו גם חרותות מעגליות).

המסקנה מקביעה זו היא שמספר טביעות 'למלך' המאוחרות, המתוארכות לראשית המאה השביעית לפסה"נ, כמעט שווה למספר החרותות הקונצנטריות מאמצע המאה השביעית ולמספר טביעות הוורדה המתוארכות לעשורים שקדמו לחורבן הממלכה. אם כן מכל אחת משלוש מערכות המנהל היהודאי מהמאה השביעית לפסה"נ – אלה שהיו קשורות לטביעות 'למלך', לחרותות המעגליות ולטביעות הוורדה – הגיע לידיו מספר דומה של ידיות (המעיד על מספר דומה של קנקנים), וניתן להניח שמשך השימוש בכל אחת מהן היה דומה גם כן.

ההסבר להבדל הגדול בין מספר טביעות החותם משלהי המאה השמינית לפסה"נ (כ־1,500 טביעות 'למלך') למספר הטביעות מכל אחת משלוש המערכות שהיו קיימות במאה השביעית לפסה"נ, נעוץ במצבה הכלכלי של ממלכת יהודה לאחר מסע סנחריב (701 לפסה"נ). בעקבות מסע זה חרבו ערי השפלה, שהייתה החשוב והעשיר שבחבלי יהודה, ואבדן מחוז עשיר זה צמצם מאוד את תחומי הממלכה. היקף מערכת המנהל היהודאי במאה השביעית לפסה"נ היה לפיכך קטן בהרבה מהיקף המערכת שקדמה לה. ייתכן שצמצום שטחה של מערכת המנהל אפשר לייעל את מחזור הקנקנים, וגם תופעה זו עשויה הייתה לתרום לירידה במספר הידיות הטבועות במערכות השונות ששימשו במאה השביעית לפסה"נ.

5. ההמשכיות במערכת המנהל

נתון חשוב נוסף לתיארוך טביעות הוורדה הוא ההמשכיות במערכת המנהל, אשר באה לידי ביטוי בשלושה נתונים: (א) הקנקנים שעליהם טביעות ורדה יוצרו באותו מקום שבו יוצרו קנקני 'למלך' המוקדמים והמאוחרים;³⁷ (ב) טיפוס קנקן הוורדה ממשיך את המסורת הקרמית המשתקפת בטיפוס קנקני 'למלך';³⁸ (ג) הקנקנים סומנו כשייכים למערכת המנהל, בדומה לקנקני 'למלך' ובדומה לקנקנים שעליהם חרותות המעגליות.³⁹

35 אוסישקין (לעיל, הערה 26), עמ' 111; קהיל (לעיל, הערה 10), עמ' 247. קלטר נעזר בנתון זה כדי לערער על הגישה הרואה בטביעות הוורדה חלק מהמנהל המלכותי. ראו: קלטר (לעיל, הערה 9), עמ' 37.

36 ליפשיץ, סרגי וקוך (לעיל, הערה 4).

J. Yellin & J.M. Cahill, 'Rosette-stamped Handles: Instrumental Neutron Activation Analysis', *IEJ*, 54 (2004), pp. 191-213

38 גיטין (לעיל, הערה 1), עמ' 517.

39 גם לאחר חורבן הממלכה, בתקופה הבבלית, הייתה המשכיות במערכת המנהל, והיא ניכרת בטביעות האריה. ראו כעת: ע' ליפשיץ, 'מחשבות ראשונות בעקבות הקורפוס של טביעות האריה מיהודה', הנ"ל וע' קוך (עורכים),

המשכיות זו מעידה על רצף בין מערכות המנהל השונות. לפיכך סביר להניח שמערכת טביעות הוורדה החלה לשמש סמוך להוצאתה משימוש של מערכת החרותות המעגליות. לנוכח הממצא המועט של החרותות המעגליות באתרים שנוסדו במהלך המאה השביעית לפסה"נ, לעומת הממצא הרב של טביעות הוורדה באתרים אלה, ניתן לשער שהאתרים הללו התקיימו בעיקר במקביל למערכת טביעות הוורדה.

לסיכום, על בסיס ניתוח מכלול הנתונים ניתן לשער שמערכת טביעות הוורדה נוצרה בראשית השליש האחרון של המאה השביעית לפסה"נ. כהשערה היסטורית, ובדומה למרבית החוקרים,⁴⁰ אפשר לקשור מועד זה לימי שלטונו של יאשיהו.⁴¹ אין לנו אפשרות לקשור את השינוי המנהלי הזה לירידתה של אשור ולהיעלמותה מהמרחב, אולם אפשר שהיה לו קשר לתקופה שבין ירידת אשור לעליית בבל, תקופה שיהודה הייתה כפופה בה למצרים.⁴²

ג. הארכאולוגיה של ימי יאשיהו – מבט מחודש על הארכאולוגיה של המאה השביעית לפסה"נ

מערכת טביעות הוורדה יכולה לשמש כלי חשוב לשחזור התמורות שחלו במנהל היהודאי במאה השביעית לפסה"נ ולשחזור תהליכים היסטוריים בממלכה בכללותה. תפוצת הטביעות, הקשרן הסטרטיגרפי ותיארוכן מספקים נתונים חדשים להערכת תהליכים היסטוריים, מנהליים וכלכליים שחלו בממלכת יהודה בשלהי ימיה. עיקר הדיון יתמקד בשני נושאים: מערך היישוב באזורים השונים של ממלכת יהודה ומועד כינונו של מערך זה. בניגוד לדעות שרווחו בעבר, ושקשרו את הפעילות היהודאית באזורים שמחוץ לחבל ההר למחצית השנייה של המאה השביעית לפסה"נ, היו שהציעו בשנים האחרונות להקדימה לראשית אותה המאה, על רקע 'השלום האשורי' והצורך של יהודה לפצות על אבדן שטחים שחרבו במסע סנחריב.⁴³ הנתונים הארכאולוגיים שנאספו בשנים האחרונות ומחקר טביעות הוורדה שופכים אור חדש על הדיון.

חידושים בחקר טביעות האריה מיהודה (חוברת תקצירי הרצאות מתוך סמינר חוקרים), תל-אביב תש"ע, עמ' 17-19. לאחר מכן, בתקופה הפרסית, הונהגה מערכת טביעות 'יהוד'. ומסורת זו התקיימה גם בתקופה החשמונאית, והיא באה לידי ביטוי בטביעות 'ירושלם', שלצד מילה זו שולב בהן סמל כוכב. עם התבססות הממלכה החשמונאית והירוש עצמאות יהודה פסק נוהג ההטבעה על ידיות הקנקנים, אשר היה קשור ככל הנראה לכפיפות של יהודה לשלטון האימפריאלי. ראו: ליפשיץ (לעיל, הערה 2).

40 ראו הספרות לעיל, בהערה 21.

41 יש בנושא זה מעין חזרה לתאוריה של ידין, שסבר כי הרפורמה של יאשיהו הרגה מהתחום הדתי וכללה גם רגולציה מנהלתית. ראו: Y. Yadin, 'Ancient Judean Weights and the Date of the Samaria Ostraca', *Scripta Hierosolymitana*, 8 (1961), pp. 9-25.

42 השמינית לפסה"נ, אך אין בכך לפסול את האפשרות שרפורמה מנהלית התרחשה גם בימי יאשיהו. נאמן (לעיל, הערה 11), עמ' 51-53; ע' ליפשיץ, ירושלים בין חורבן להתחדשות, ירושלים תשס"ד, עמ' 38-47, ושם ספרות נוספת.

43 י' בית-אריה, 'תל עירא – עיר מצורה מימי מלכי יהודה', קדמוניות, 69 (תשמ"ה), עמ' 25; נ' נאמן, 'הנגב בשלהי ימיה של ממלכת יהודה', קתדרה, 42 (טבת תשמ"ז), עמ' 4-15; א' בירן, 'תל-עירא וערוער בשלהי ימיה של ממלכת יהודה', שם, עמ' 26-33, *ZDPV*, I. Finkelstein, 'Horvat Qitmit and the Southern Trade in the Late Iron Age II', *ZDPV*, 108 (1992), pp. 156-170; idem, 'The Archaeology of the Days of Manasseh', M.D. Coogan, Ch.J. Exum & L.E.

1. סביבות ירושלים

במאה השביעית לפסה"נ התרכז המנהל היהודאי בחבל ההר, שמאז מסע סנחריב בשנת 701 לפסה"נ האפיל על אזור השפלה, שהיה שומם מיישובים ומפעילות ממלכתית. בשפלה נמצאו מאות טביעות 'למלך' מוקדמות, אך רק שש טביעות 'למלך' מאוחרות ושמונה חרותות מעגליות.⁴⁴ לעומת זאת באזור ההר נמצאו יותר מ-370 טביעות 'למלך' מאוחרות ויותר מ-240 חרותות מעגליות; כ-50 אחוז מכל אחת משתי המערכות נמצאו בירושלים עצמה ועוד כ-25 אחוז ברמת-רחל, שבמאה השביעית לפסה"נ כבר התקיים בה המרכז המנהלי שאליו רוכזו קנקני יין ושמן, ככל הנראה כחלק מהמסים שהיה על יהודה לשלם לאשור.⁴⁵

התמונה משלהי המאה השביעית לפסה"נ דומה: מרבית טביעות הוורדה נמצאו באתרי ההר, ובראשם אזור ירושלים (שמונים ושלוש טביעות, כ-37 אחוז מסך כל הממצא) ורמת-רחל (ארבעים ושמונה טביעות, כ-21.5 אחוז מסך כל הממצא). לכאורה זהו המשך למציאות של מערכות המנהל הקודמות, אלא שבכל זאת חל בתקופה זו שינוי ניכר בחבל ההר. החפירות המחדשות ברמת-רחל הראו שבשלהי המאה השביעית לפסה"נ לכל המוקדם הוקם השלב השני של המרכז המנהלי, פני האתר שונו כליל, והוקמה בו מצודה בעלת חצר וגן מלכותי, אשר נוספו על המבנים מהשלב הקודם, ובראשם המגדל המערבי הצופה על עמק-רפאים.⁴⁶ כאמור הממצאים מן המילוי שמתחת לרצפות המצודה כולם מן המחצית השנייה של המאה השביעית, ועיקרם כלי חרס המקבילים לשכבה II בלכיש, טביעות 'למלך' מאוחרות וחרותות מעגליות, אך לא נמצאה במילוי זה אף לא טביעת ורדה אחת. יוצא אפוא שהשלב השני של המרכז ברמת-רחל הוקם קודם להתחלת השימוש במערכת טביעות הוורדה. עם זאת ניתן להציע שהקמת מרכז זה וכינונה של מערכת המנהל החדשה היו קשורים לאותו שלב מנהלי בתולדות יהודה.

2. השפלה

השינוי הבולט במערכת המנהל היהודאי בשלהי המאה השביעית לפסה"נ הוא הופעתן המחדשת של השפלה ועריה. לאחר חורבן השפלה בשנת 701 לפסה"נ נחלשה מאוד האחיזה היהודאית בחבל זה,

Stager (eds.), *Scripture and Other Artifacts*, Louisville 1994, pp. 169–187; E. Stern, *Archaeology of the Land of the Bible*, New York 2001, p. 161; י' טהרני-סולי, 'מרכז ופריפריה: מקרה מבחן: בקעת באר-שבע-ערד בסוף תקופת הברזל', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ב; L.L. Grabbe, 'The Glorious Days of Manasseh', (ed.), *Good Kings and Bad Kings*, New York 2007, pp. 170–171; I.Y. Thareani-Sussely, 'The "Archaeology of the Days of Manasseh" Reconsidered in the Light of Evidence from the Beersheba Valley', *PEQ*, 139 (2007), pp. 69–77; A. Faust, 'Settlement and Demography in Seventh-Century Judah and the Extent and Intensity of Sennacherib's Campaign', *PEQ*, 140 (2008), pp. 168–194. וראו מנגד: ח' כץ, 'ארץ דגן ותירוש... ארץ זית יצהר ודבש': הכלכלה בממלכת יהודה בימי הבית הראשון, ירושלים תשס"ח, עמ' 140–141. לדעת כץ המסחר האשורי אינו משתקף בממצא מיהודה למעט בבקעת באר-שבע ובירושלים. הממצא מבקעת באר-שבע מעיד ככל הנראה על מגע בין התושבים המקומיים לסוחרים שעברו במקום. ראו: L. Singer-Avitz, 'Beersheba – A Gateway Community in Southern Arabian Long-Distance Trade in the Eighth Century B.C.E.', *TA*, 26 (1999), pp. 3–74. מירושלים מעיד על בני המעמד העליון בבירה בלבד.

44 ליפשיץ, סרגי וקוך (לעיל, הערה 4).

45 ע' ליפשיץ ואחרים, 'רחל רחל וצפונותיה', קדמוניות, 138 (תש"ע), עמ' 60–64.

46 שם, עמ' 64–70.

ורק במחצית השנייה של המאה השביעית נוסדה מחדש לכיש, המרכז המנהלי החשוב באזור.⁴⁷ ניתן לשער שגם מרכזים משניים אחרים נבנו באותה עת (ראו להלן).

בהתחשב בעשרים וארבע טביעות הוורדה שנמצאו בלכיש (כ-11 אחוזים מכלל הממצא) נראה שהעיר הייתה המרכז השלישי בחשיבותו במערכת המנהל היהודאי. מניתוח ממצא הטביעות עולה שכמו ברמת-רחל, לא נמצאו טביעות ורדה מתחת לרצפות של שכבה II. ואולם שלא כברמת-רחל, מתחת לרצפות של שכבה II בלכיש לא נמצאו גם ידיות מוטבעות מטיפוס אחר ('למלך' או חרותת מעגלית), והסיבה לכך היא הפער היישובי הגדול בין שכבה III לשכבה II בלכיש.⁴⁸ נראה שלכיש (שכבה II) הוקמה במועד שבו החלו להשתמש במערכת טביעות הוורדה, בראשית השליש האחרון של המאה השביעית לפסה"נ. עם זאת חשוב להדגיש שלמרות עלייתה המחודשת של לכיש, נראה שהמרכז המנהלי של שכבה II היה רק צל חיזור של קודמו: בעוד שבשכבה III, משלהי המאה השמינית לפסה"נ, נמצאו בלכיש כ-50 אחוז מכלל טביעות 'למלך' המוקדמות, הרי בשכבה II נמצאו רק כ-11 אחוזים מכלל טביעות הוורדה.⁴⁹

מרכז אזורי נוסף שנמצאו בו טביעות ורדה היה בעזקה. תשע הטביעות שנמצאו במקום הן כ-4 אחוזים מכלל הטביעות הללו. אמנם מדובר בטביעות מעטות, אולם החפירות שנערכו באתר היו מוגבלות בהיקפן, ומכל מקום מספר טביעות הוורדה שנמצאו בהן גדול ממספר הטביעות הללו שנמצאו בכל אתר אחר בשפלה למעט לכיש.⁵⁰

בתל בטש/תמנה שבשפלה נמצאו שש טביעות. ממצא זה מעורר תהיות באשר לשייכותה הטריטוריאלית של העיר: האם נכללה בתחום ממלכת עקרון, כדעת חופרי האתר,⁵¹ או שהייתה עיר יהודאית? קהיל, אשר פרסמה את טביעות הוורדה מהאתר,⁵² טענה ששש הטביעות הללו הן עדות למשלוח החירום מירושלים לממלכת עקרון ערב מסע נבוכדנאצר בשלהי המאה השביעית לפסה"נ. יש שלוש בעיות בטענה זו: (א) דעתה של קהיל שמערכת טביעות הוורדה נוצרה במסגרת ההכנות של יהויקים הפרו-מצרי ערב מסע המלחמה הבבלי, מבוססת על הזיהוי המוקדם של מערכת טביעות 'למלך' כחלק מההכנות שערך חזקיהו לקראת המסע האשורי.⁵³ אך לאור הפירוש שהצענו למערכת

47 נאמן (לעיל, הערה 11), עמ' 70; אוסישקין (לעיל, הערה 26), עמ' 90-92; כץ (לעיל, הערה 43), עמ' 124; י' דגן, 'היישוב בשפלת יהודה באלף השני ובאלף הראשון לפנה"ס: מקרה מבחן לתהליכי יישוב בחבל מוגדר', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשס"א, עמ' 207-210.

48 אוסישקין (שם).

49 ליפשיץ, סרגי וקוך (לעיל, הערה 4).

50 ארבעה טיפוסים טביעות ייחודיים שנמצאו בחפירות בליס ומקליסטר בעזקה עשויים להעיד על מעמדו הייחודי של מרכז זה. ראו: בליס ומקליסטר (לעיל, הערה 14), לוח 56, מס' 35z, 37z, 39z, 43z. אמנם ייתכן שמספר העלים הייחודי בוורדות מאתר זה הוא תוצאה של תיעוד לקוי, אך לא בהכרח. למשל בחפירות מקליסטר בגזר נמצאה טביעה בעלת מספר עלים ייחודי – שבעה, ורק מציאתה של טביעה דומה בח'רבת א'ראס לפני מספר שנים הקנתה סבירות לטביעה מגזר, שאברה ורק אזור שלה נותר בדינו. ראו: מקליסטר (לעיל, הערה 19), עמ' 211, איור 361: 5; קוך (לעיל, הערה 32), עמ' 35-36.

51 מזר ופניץ-כהן (לעיל, הערה 14), עמ' 181.

52 קהיל (לעיל, הערה 14), עמ' 199-200.

53 נאמן (לעיל, הערה 3).

המנהל היהודאית,⁵⁴ יש להסביר את ממצא הטביעות בדרך אחרת. (ב) ניתן אמנם לקבוע שהקנקנים המוטבעים שנמצאו בתל בטש היו בשימוש בעת חורבן העיר, אך נתון זה אינו מאפשר לקבוע את מועד כינון המערכת; אין שום בסיס להנחה שהקנקנים, ובעצם המערכת כולה, נוצרו זמן קצר קודם לחורבן העיר. (ג) טענתה של קהיל מבוססת על השערתה שתל בטש חרב יחד עם עקרון במסע הבבלי בשלהי המאה השביעית לפסה"נ. אך אין הסכמה במחקר על מועד חורבן תל בטש, על מועד חורבן עקרון ועל הקשר בין שני החורבנות.⁵⁵

לדעתנו יש לשקול את האפשרות שעם חורבן עקרון בשנת 604 לפסה"נ⁵⁶ השתלטה יהודה – שמלכה יהויקים נותר נאמן בשלב זה לבבל – על נחלותיה המזרחיות של שכנתה, שנענשה משום נאמנותה למצרים, ובכלל זה על תל בטש.⁵⁷ האפשרות שתל בטש היה בראשית המאה השישית לפסה"נ עיר יהודאית נשענת על חורבן עקרון, על הממצא היהודאי מהאתר (שכלל כלי חרס, משקולות, צלמיות ומשקולות גול יהודאיים),⁵⁸ על ממצא טביעות הוורדה ועל העובדה שבעקרון עצמה לא נמצאה שום טביעה מטיפוס זה.

הנתונים הארכאולוגיים העומדים לרשות המחקר כיום, ובהם ניתוח ממצא טביעות הוורדה, מחזקים את השחזור ההיסטורי המקובל במה שנוגע למועד שבו החל שיקום השפלה ולהיקפו המוגבל.⁵⁹ במחצית הראשונה של המאה השביעית לפסה"נ הייתה שפלת יהודה נטושה במידה רבה, וגם לאחר שהחלו לשקמה נפלה לאין שיעור בגודל האוכלוסייה, במידת העיור בעצמת הביצורים ובמעמד הכלכלי מן השיא שאליו הגיעה מאה שנה קודם לכן, במאה השמינית לפסה"נ. בשלהי המאה השביעית היו בשפלה מרכזים מנהליים בודדים, ואתרים חשובים כמו בית-שמש, תל גודר או תל בית-מרסים לא יושבו מחדש.⁶⁰

54 ליפשיץ, סרגי וקוך (לעיל, הערה 4), עמ' 6 ושם ספרות נרחבת בהערה 7.

55 ראו על כך בהרחבה: ליפשיץ (לעיל, הערה 42), עמ' 64 הערות 19–20; אוסישקין (לעיל, הערה 26), עמ' 111.

56 N. Na'aman, 'Ekron under the Assyrian and Egyptian Empires', *BASOR*, 332 (2003), p. 85 & n. 9

57 וראו על כך, בהסתייגות קלה, כבר: ע' מזור, 'בין פלשת ליהודה: תמנה (תל בטש) בתקופת הברזל ב', ארץ-ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 321; A. Mazar, 'The Northern Shephelah in the Iron Age', *ibid.*, עמ' 262–263. וראו גם: אוסישקין (לעיל, הערה 26), עמ' 111. על המדיניות הפרו-מצרית של ממלכות פלשת ראו: נאמן (לעיל, הערה 11), עמ' 62. ייתכן שניסיון הכשל להתיישבות בבית-שמש הוא עדות לחסימת השפלה בידי עקרון עד שלהי המאה השביעית לפסה"נ. ראו: Sh. Bunimovitz & Z. Lederman, 'The Final Destruction of Beth Shemesh and the Pax Assyrica in the Judean Shephelah', *TA*, 30 (2003), pp. 17–23; A. Fantalkin, 'The Final Destruction of Beth Shemesh and the Pax Assyrica in the Judahite Shephelah: An Alternative View', *ibid.*, 31 (2004), pp. 245–261

58 מזור ופניץ-כהן (לעיל, הערה 14), עמ' 160–161, 208–210, 238–241. לדעת נאמן ממצאים יהודאיים יכלו להגיע לתל בטש במסגרת 'השלום האשורי', ואין בתפוצתם להעיד על גבולותיה של יהודה. ראו: נאמן (לעיל, הערה 43), עמ' 14, הערה 21.

59 נאמן (לעיל, הערה 11), עמ' 70; N. Na'aman, 'Hezekiah and the Kings of Assyria', *TA*, 21 (1994), p. 248; (לעיל, הערה 47); פאוסט (לעיל, הערה 43), עמ' 173. לספרות המתארכת את התפשטות יהודה למערב לימי מנשה ראו: פינקלשטיין, הארכאולוגיה של ימי מנשה (לעיל, הערה 43), עמ' 181.

60 לחורבן בית-שמש בשנת 701 לפסה"נ ראו לאחרונה: Sh. Bunimovitz & Z. Lederman, 'The Archaeology of Border Communities: Renewed Excavations at Tel Beth-Shemesh, Part I: The Iron Age', *NEA*, 72 (2009), pp. 139–140; Sh. Gibson, 'The Tell Ej-Judeideh (Tel Goded) Excavations: A Re-appraisal Based on Archival Records in the Palestine Exploration Fund', *TA*, 21 (1994), p. 239

3. בנימין

מקובל במחקר להניח שחבל בנימין שגשג במאה השביעית לפסה"נ: לצד יישובים מבוססים כמו מצפה וגבעון, שהתקיימו מאות שנים ללא הפסקה, היו יישובים כמו תל אלפול ונבי-סמואל, שעיקר הפעילות בהם הייתה בתקופה זו.⁶¹ כ-23 אחוז מטביעות 'למלך' המאוחרות ומהחרותות נמצאו באזור בנימין, רובן בגבעון, ומכאן שאזור זה תפס מקום מרכזי במערכת המנהל במהלך רוב המאה השביעית לפסה"נ. נראה שמרכזיותו של אזור בנימין בתקופה זו נבעה מאבדן השפלה: יהודה נאלצה לפתח שטחים חלופיים לגידולי גפן וזית. חבל בנימין ועמק-רפאים היו האזורים העיקריים שהתפתחו במהלך המאה השביעית לפסה"נ.⁶²

ממצא מערכת טביעות הוורדה מעיד על מציאות שונה לחלוטין: לעומת עשרות רבות של טביעות 'למלך' מאוחרות וחרותות מעגליות נמצאו באזור בנימין רק חמש-עשרה טביעות ורדה (כ-7 אחוזים מסך כל הממצא). מאחר שלא ידוע על ירידה דמוגרפית באזור זה, נראה שיש להסביר את הירידה בחשיבותו של חבל בנימין בהתאוששותה של השפלה, ששבה להיות מקור חשוב לתוצרת חקלאית ביהודה. כתוצאה מכך הצטמצם חבל בנימין להיקפו הצנוע במערכת המנהל היהודאית כבעבר, היקף המשתקף גם בממצא טביעות 'למלך' המוקדמות מאזור זה, שהן אחוזים בודדים מכלל הטביעות הללו.⁶³

4. בקעת באר-שבע

בבקעת באר-שבע נמצאו אחת-עשרה טביעות ורדה. במאה השביעית לפסה"נ היה בבקעה מערך יישובי מגוון: ארבע ערים (ממערב למזרח: ביר א-סבע, ערוער, תל עירא) אשר שימש ככל הנראה כעיר המנהל האזורית ותל מלחתה,⁶⁴ מצודות אחדות (ח'רבת ענים, ח'רבת עוזה, ח'רבת טוב, ח'רבת רדום, תל

O. Zimhoni, 'The Iron Age Pottery of Tel 'Eton and Its Relation to the Lachish, Tell Beit Mirsim and Arad Y. Dagan, 'Results of the Survey: Assemblages', TA, 12 (1985), pp. 82-83. להשלמת התמונה הארכאולוגית ראו: 'Settlement Pattern in the Lachish Region', אוסישקין (לעיל, הערה 1), ה, עמ' 2862-2681. לסיכום ניסיונות היישוב הכושלים בראשית המאה השביעית ראו: I. Finkelstein & N. Na'aman, 'The Judahite Shephelah in the Late 8th and Early 7th Centuries BCE', TA, 31 (2004), pp. 60-79.

61 על מצפה ראו: מ' ברושי, 'נצבה, תל א', אהא"ח, ג, עמ' 1084-1080. על גבעון ראו: J.B. Pritchard, *Gibeon: Where the Sun Stood Still: The Discovery of the Biblical City*, Princeton 1962, pp. 162-163. N.L. Lapp, 'The 7th-6th Century Occupation: Period III', idem (ed.), *The Third Campaign at Tell el-Ful: The Excavations of 1964*, Cambridge 1978, pp. 39-46. ועל נבי-סמואל ראו: מגן ודרון (לעיל, הערה 15), עמ' 62-63.

62 ליפשיץ, סרגי וקוך (לעיל, הערה 4); ע' ליפשיץ ו' גדות, 'רמת רחל ואתרי עמק רפאים – קשרים ופירושים', חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבתה, ב (תשס"ט), עמ' 88-96.

63 לאחרונה הציע נאמן לקשור את הירידה בחשיבותו המנהלית של חבל בנימין לירידת מעמדו של האזור בעקבות הרס הבמה שעמדה בגבעון במסגרת הרפורמה הפולחנית של יאשיהו (מלכים ב כג). ראו: N. Na'aman, 'The Sanctuary of the Gibeonites Revisited', *Journal of Ancient Near East Religion*, 9 (2009), p. 116.

64 לאתרי בקעת באר-שבע במאה השביעית ראו: Z. Herzog, 'The Fortress Mound at Tel Arad – An Interim Report', TA, 29 (2002), pp. 40-49. על ערד ראו: Z. Herzog et al., 'The Israelite Fortress at Arad', BASOR, 254 (1984), pp. 23-24. על ערוער ראו: א' בירן ו' כהן, 'ערוער שבנגב', ארץ-ישראל, טו (תשמ"א), עמ' 260-273; א' בירן, 'ערוער (ביהודה)', אהא"ח, ד, עמ' 1276-1272; Y. Thareani-Sussely, 'Ancient Caravanserai: an Archaeological View from Aroer', *Levant*, 39 (2007), pp. 123-142. האשוריי" בנגב בסוף תקופת הברזל, ארץ-ישראל, כט (תשס"ט), עמ' 185. על תל עירא ראו: הנ"ל, 'עיר כסביבה מדברית: היבטים גיאוגרפיים, כלכליים וסוציו-פוליטיים', עבודת רוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תש"ע; I. Beit-Arieh (ed.), *Tel 'Ira: A Stronghold in the Biblical Negev*, Tel-Aviv 1999. בירן (לעיל, הערה 43), עמ' 28. על תל מלחתה

ערד)⁶⁵ ויישובים פרוזים (כמו תל משוש, תל שוקת, ח'רבת יתן, הר יתיר, ח'רבת חור, נחל ענים ועוד).⁶⁶ בסקרים או בחפירות בכמה מהאתרים הללו נחשף מכלול קרמי המקביל לשכבה II בלכיש. בשנים האחרונות רווחת הרעה שמערך יישובי זה בבקעת באר־שבע התפתח בימי מנשה, בשל הצורך של יהודה לפצות על אבדן השטחים הפוריים של השפלה,⁶⁷ הקושי בשחזור זה הוא שבדומה לממצא מרמת־רחל ומלכיש II, כל טביעות הוורדה המשוככות מבקעת באר־שבע נמצאו מעל הרצפות. אמנם נמצאו רק טביעות מעטות, וקשה להסיק מהן מסקנות בטוחות, אך נראה שניתן ללמוד מהן על המועד שבו חזר המנהל היהודאי לפעול בבקעת באר־שבע: בעקבות מסע סנחריב כמעט נעלם המנהל מהבקעה – לא נמצאה בה ולו טביעת 'למלך' אחת מהטיפוס המאוחר (לעומת כתריסר טביעות מהטיפוס המוקדם), ורק שתי חרותות מעגליות נמצאו, בערד ובערוער.⁶⁸ ייתכן אפוא שכבר באמצע המאה השביעית שבה מערכת המנהל של יהודה לאזור זה, אבל נראה שרק בשלהי המאה השביעית, כאשר השתנו התנאים הגאוגרפיים, החלה יהודה לכוון מחדש את שלטונה, והדבר בא לידי ביטוי בהקמת המרכז בתל עירא ולצדו מערך המצודות. שובו של המנהל היהודאי לבקעת באר־שבע רק בשלב מאוחר של המאה השביעית מעורר תהיות על היקף שלטונה של יהודה בבקעה ממסע סנחריב ועד מועד זה, בייחוד לאור שכבות היישוב מתחילת המאה השביעית בתל מלחתה ובערוער⁶⁹ והתרבות החומרית האדומית באזור, שהתחזקה במאה השביעית.⁷⁰

- ראו: מ' כוכבי, 'מלחתה, תל', אחא"ח, ג, עמ' 947-950; 'י בית־אריה, החפירות בתל מלחתה – סיכום־ביניים', קדמוניות, 115 (תשנ"ח), עמ' 30-39; N. Na'aman & idem, 'Excavations at Tel Malhata: An Interim Report', I. Finkelstein, *The Fire Signals of Lachish* (forthcoming) ראו גם: 'י גוברין, מפת נחל יתיר, ירושלים 1991. על ביר א־סבע ראו: A. Alt, 'Beiträge zur historischen Geographie und Topographie des Negeb', *JPOS*, 15 (1935); R. Gophna & Y. Israeli, 'Sounding at Beer-Sheva (Bi res-Seba)', Y. Aharoni (ed.), *Beer-Sheva I: Excavations at Tel Beer-Sheva, 1969-1971 Seasons*, Tel-Aviv 1973, pp. 115-118; של בני שמעון בדרום הארץ, 'י זקוביץ וא' רופא (עורכים), ספר יצחק אריה זליגמן, א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 111-136; N. Panitz-Cohen, 'Salvage Excavations in the New Market in Beer-Sheva: New Light on the Iron Age IIB Occupation at Beer-Sheva', *IEJ*, 55 (2005), pp. 143-155
- 65 על מערך המצודות ראו: I. Beit-Arieh, *Horvat 'Uza and Horvat Radum: Two Fortresses in the Biblical Negev*, Tel-Aviv 2007; טהרני־סוסלי, מרכז ופריפריה (לעיל, הערה 43), עמ' 49-70.
- 66 על תל משוש ראו: א' קמפינסקי, 'משוש, תל', אחא"ח, ג, עמ' 1022-1025. על היישובים הפרוזים ראו: טהרני־סוסלי (שם), עמ' 81-84.
- 67 L. Tatum, 'King Manasseh and the Royal Fortress at Hurvat 'Uza', *BA*, 54 (1991), pp. 136-145; (לעיל, הערה 43), עמ' 25; נאמן (לעיל, הערה 43), עמ' 11; בירן (לעיל, הערה 43), עמ' 32; פינקלשטיין, הארכאולוגיה של ימי מנשה (לעיל, הערה 43), עמ' 165; שטרן (לעיל, הערה 43), עמ' 161; טהרני־סוסלי (שם), עמ' 145; קנאוף (לעיל, הערה 43), עמ' 171-180.
- 68 M. Aharoni, 'Inscribed', בתל באר־שבע ובתל עירא. ראו: *Weights and Royal Seals*, Y. Aharoni (ed.), *Arad Inscriptions*, Jerusalem 1981, pp. 126-127; עמ' 91; אהרוני (לעיל, הערה 64), עמ' 66-67; Y. Aharoni, 'The Negeb of Judah', *IEJ*, 8 (1958), p. 36 & pl. 16D; ייתכן שניתן לאתר את ראשיתו של המנהל היהודאי במאה השביעית בערד, שבה נמצאה ידית נושאת טביעת 'למלך' חברון וחרותות מעגלית (מ' אהרוני [שם], עמ' 126). אולם כל הטביעות מערד נמצאו שלא באתרן, ועל כן יש להיזהר מהסקת מסקנות ממצא זה. ראו: L. Singer-Avits, 'The Iron Age Pottery Assemblages from Arad', *TA*, 29 (2002), p. 144.
- 69 חרות מעגלית נוספת נמצאה ככל הנראה בערוער. ראו: טהרני־סוסלי, אכסניה קדומה (לעיל, הערה 64), עמ' 98.
- 70 עובדות אלה והאפשרות שהאשורים השתלטו על הסחר הערבי בבקעת באר־שבע באמצעות מתן אוטונומיה לאלטיות מקומיות (טהרני־סוסלי, בשירות הוד מלכותו [לעיל, הערה 64], עמ' 184-191) אולי מצביעות על ניהול בקעת באר־שבע בידי האוכלוסייה המקומית בחסות אשורית בשליש האחרון של המאה השמינית ולאורך המאה השביעית לפסה"נ. ממצא כלי חרס אדומים נחשף במרבית שכבות היישוב של בקעת באר־שבע מהמאה השביעית. ראו: זינגר־אביץ (לעיל,

5. ספר המזרח

תריסר טביעות הוורדה שנמצאו בספר המזרחי, שהיה מיושב בדלילות, מעידות על חשיבותו למנהל ביהודה. במאה השביעית לפסה"נ היו באזור זה שני יישובים חשובים: יריחו בצפון ועין-גדי בדרום.⁷¹ חופרי עין-גדי סברו, על סמך המקבילות הקרמיות לשכבה II כלכיש, ששכבה V בתל גורן נוסדה בשלהי המאה השביעית ושימשה אתר תעשייתי להפקת כשמים או תוצרים אחרים ממשאביו הטבעיים של ים המלח.⁷² סביב עין-גדי ויריחו הוקמו מצודות ויישובי משנה, ולאורך הדרכים היוורות מההר אל אזור ים המלח הוקמו עשר מצודות (לפחות) וכמה עשרות אתרי חנייה.⁷³ יישובי הספר המזרחי תוארכו בידי מספר חוקרים לתחילת המאה השביעית,⁷⁴ בדומה ליישובי

הערה (43), עמ' 30-38; טהרני-סולי, מרכז ופריפריה (לעיל, הערה 43), עמ' 100-101. אך מרבית הממצא הזה נחשפה בתל מלחתה ובערוער. ראו: זינגר-אביץ (שם), עמ' 56-57; בית-אריה, תל מלחתה (לעיל, הערה 64), עמ' 18-19; בירן (לעיל, הערה 64), עמ' 90-91. נראה שיש לראות בממצאים האדומיים בבקעת באר-שבע עדות לתרבות החומרית של האוכלוסייה המקומית ולא עדות להשתלטות האדומים על האזור. לצד הממצא הקרמי המתוארך למאה השמינית יש לצייץ ממצא רב מהמאה השביעית. ראו למשל החותם והאוסטרקון מערוער: בירן וכהן (לעיל, הערה 64), עמ' 264 ולוח מט:5; טהרני-סולי, אכסניה קדומה (לעיל, הערה 64), עמ' 222-224; האוסטרקון מח'רבת עוזה שמופיעים בו שני שמות אדומיים: I. Beit-Arieh, 'Epigraphic Finds', הנ"ל (לעיל, הערה 65), עמ' 133-137, ואולי גם החותם מאותו האתר: שם, עמ' 178-179; מכתבי ערד 3, 21 40-ר: אהרוני, כתובות ערד (לעיל, הערה 68), עמ' 17-18, 42-43, 70-74; והמקדש בח'רבת קטמית: I. Beit-Arieh, *Horvat Qitmit: An Edomite Shrine in the Biblical Negev*, Tel Aviv 1995. ממצא זה מעיד על ישיבתם של יסודות 'אדומיים' מקומיים בבקעת באר-שבע לאורך המאה השמינית-השביעית, ולא על כיבוש האזור בידי המלכים שישבו בכצרה. זהו גם ההסבר להופעתם של אדומים במכתבי ערד ולהופעתם של פקידים אדומים באוסטרקון מח'רבת עוזה כמקומיים שהשתלבו במנהל היהודאי (נראה שהאוסטרקון מח'רבת עוזה נכתב בידי אדומי שישב בבקעת באר-שבע ולא נשלח מארום גופא). ראו: ע' ליפשיץ, 'פחוות "יהוד" תחת שלטון בבל (539-586 לפנה"ס): מציאות היסטורית ותפיסות היסטוריוגרפיות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ז, עמ' 344-349. וראו גם: מ' קוכמן, 'מעמדה והיקפה של "יהוד מדינתא" בתקופה הפרסית', עבודת דוקטור, אוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א, עמ' 158-178; פינקלשטיין, חורבת קטמית (לעיל, הערה 43), עמ' 159; N. Na'aman, 'No Anthropomorphic Graven Images: Notes on the Assumed Anthropomorphic Cult Statues in the Temples of YHWH in the Pre-Exilic Period', *UF*, 31 (1999), pp. 408-409; idem & Y. Thareani-Sussely, 'Dating the Appearance of Imitations of Assyrian Ware in Southern Palestine', *TA*, 33 (2006), pp. 61-82. לאור נתונים אלה יש לנחש את השחזור ההיסטורי שלפיו השבטים הנגביים פלשו לבקעת באר-שבע בשלהי המאה השביעית, כפי ששיערו חוקרים בעבר. ראו לדוגמה: I. Eph'al, *The Ancient Arabs: Nomads on the Borders of the Fertile Crescent*, 9th-5th Centuries B.C., Jerusalem 1982, pp. 81-169. עמ' 184-185; נאמן (לעיל, הערה 43); א"פ רייני, 'ערד בשלהי ימיה של ממלכת יהודה', קתדרה, 42 (טבת תשמ"ז), עמ' 25; י' בית-אריה, 'תל-עירא וחורבת עוזה – אתרים משלהי התקופה הישראלית בנגב יהודה', שם, עמ' 35; הנ"ל (לעיל, הערה 65), עמ' 2.

71 על יריחו ראו: E. Stern, 'The Eastern Border of the Kingdom of Judah in Its Last Days', כוגן, אקסוס וסטייגר (לעיל, הערה 43), עמ' 400; נאמן (לעיל, הערה 11), עמ' 36-37; H. Weippert & M. Weippret, 'Jericho in den Eisenzeit', *ZDPV*, 92 (1976), pp. 105-148. על עין-גדי ראו: B. Mazar, T. Dothan & I. Dunayevski, 'Excavations: En-Gedi 1961-1962', *Atiqot English Series*, 5 (1966), pp. 1-100. בעין גדי "אחוות מלך" בשלהי תקופת הברזל ובתקופה הפרסית?"; י' שוורץ, 'ז' עמר וע' ציפר (עורכים), ירושלים וארץ ישראל: ספר אריה קינדלר, ירושלים תש"ס, עמ' 32; I. Yezerski, 'Pottery of Stratum V', E. Stern (ed.), *En-Gedi*, Excavations I, Jerusalem 2007, pp. 86-132.

72 מזור, דותן ודוניאבסקי (שם), עמ' 38; כץ (לעיל, הערה 43), עמ' 45-47.
73 ראו רשימה וספרות אצל ליפשיץ (לעיל, הערה 70), עמ' 317-326; פאוטס (לעיל, הערה 43), עמ' 170, ושם ספרות נוספת; איתן (לעיל, הערה 16); ע' מזור, ד' עמית וצ' אילן, "דרך הגבול" שבין מכמש ליריחו וחפירות חורבת שילחה; ארץ-ישראל, יז (תשמ"ה), עמ' 236-250.
74 פינקלשטיין, הארכאולוגיה של ימי מנשה (לעיל, הערה 43), עמ' 177-178; פאוטס (שם), עמ' 181.

בקעת באר־שבע. אך גם במקרה זה כרוכים בתיארוך כמה קשיים: (א) אמנם ייתכן שהיו חוות אחדות באזור זה בתחילת המאה השביעית, אך ככל הנראה הן פעלו כבר קודם לכן, החל מהמאה השמינית לפסה"נ.⁷⁵ (ב) רק לאחר הנסיגה האשורית יכלה יהודה להתפשט לאזור יריחו, שעד אז השתייכה לפחוות שומרון.⁷⁶ (ג) בעין־גדי לא נמצאו טביעות חותם מתחת למפלס הרצפות, בעוד שכל טביעות הוורדה נמצאו מעליהן, וכל החרותות המעגליות נמצאו במכלולים מעורבים.⁷⁷ נראה אפוא שהמרכזים בספר המזרח ומערך המצודות ואתרי החנייה שנשמך אליהם הוקמו, בדומה למרכזי המנהל ברמת־רחל ובלכיש ולערי השפלה ובקעת באר־שבע, במקביל לקיומה של מערכת טביעות הוורדה ולא לפני היווצרותה.

6. סיכום

המחקר הארכאולוגי הראה שבשליש האחרון של המאה השביעית לפסה"נ שוקמה יהודה באופן חלקי לאחר החורבן שפקד את הממלכה בעת המסע האשורי בשנת 701 לפסה"נ. עיקר השיקום היה הקמתו מחדש של המערך היישובי באזורים שמחוץ לחבל ההר. בתקופה זו התחוללו תמורות גדולות במערכת המנהל בממלכת יהודה: במרכז המנהלי ברמת־רחל הוקם השלב השני, המונומנטלי, והוא הפך ככל הנראה ללכה של מערכת מנהלית חדשה, מערכת טביעות הוורדה.

תפוצת טביעות הוורדה משקפת את התפשטות המנהל היהודאי לאזורים שבהם נבלמה יהודה כל עוד שלטה אשור במרחב. שיקום השפלה החל עם הקמת המרכז בלכיש, וככל הנראה הוקמו מרכזים נוספים בעזקה ובתל בטש (עם חורבן עקרון); בבקעת באר־שבע חודש המנהל היהודאי עם הקמת המרכז בתל עירא ומערך המצודות שלרוחב הבקעה; ובמזרח הממלכה יושב אזור ים המלח, משאביו הטבעיים של הים נוצלו עם הקמת המרכזים בעין־גדי וביריחו, ולצדי הדרכים היוודות מירושלים מזרחה הוקמו עשרות אתרי חנייה ומצודות.

תיארוך מערכת טביעות הוורדה לשליש האחרון של המאה השביעית לפסה"נ וניתוח ממצא הטביעות מאתרי יהודה השונים לצד נתונים ארכאולוגיים שנאספו בשנים האחרונות מצביעים על חזרה לתאריך המקובל בארכאולוגיה למועד התפשטותה של יהודה מחדש – השליש האחרון של המאה השביעית לפסה"נ. אם כן יש לזנוח את המונח 'הארכאולוגיה של ימי מנשה', מונח שטבע ישראל פינקלשטיין להגדרת ההתפתחות היישובית ביהודה במחצית הראשונה של המאה השביעית לפסה"נ.⁷⁸ בימי שלטונו של מנשה המשיכה יהודה להתקיים בממדיה שלאחר מסע סנחריב, ומערכת המנהל שלה לא הגיעה למחוזות הממלכה שמחוץ לחבל ההר. תחת זאת יש להגדיר את ההתפתחות היישובית ביהודה במחצית השנייה של המאה השביעית לפסה"נ כמונח 'הארכאולוגיה של ימי יאשיהו', שבזמנו ידעה יהודה שגשוג יחסי, בפעם האחרונה בתולדותיה.

75 פאוסט (שם), עמ' 174–175.

76 נאמן (לעיל, הערה 11); שטרן (לעיל, הערה 71), עמ' 400.

77 שטרן (לעיל, הערה 16).

78 פינקלשטיין, הארכאולוגיה של ימי מנשה (לעיל, הערה 43).

נספח: ידית נושאת טביעת ורדה מבית-שאן שלא פורסמה

ארבע ידיות נושאות טביעות ורדה נמצאו עד כה מחוץ לגבולות יהודה, אך באתרים השוכנים בסמוך לגבול: שתיים נמצאו בתל גזר, ושתיים בתל א-צפי. ידית נוספת הנושאת טביעת ורדה, החמישית והאחרונה שנמצאה עד כה מחוץ לגבולות יהודה, יוצאת דופן. היא מאוחסנת כיום במוזאון רוקפלר (פריט P-3547), ולפי רישומי המוזאון מקורה במשלחת חפירות בית-שאן מטעם אוניברסיטת פנסילוניה (פריט 32-3537). טביעה זו אינה מופיעה בפרסומי המשלחת או בכל פרסום אחר.

הידית המוטבעת היא בעלת רכס אחד, צבעה חום, וליבתה צבעה אפור כהה. אף שהמוטיב שחוק מעט, ניתן לסווגו בקלות כטיפוס IIA בעל שמונה עלים (איור 5), טיפוס שידועים עוד עשרים ושלושה פריטים שלו.⁷⁹ זהו אחד הטיפוסים הנפוצים ביותר במערכת טביעות הוורדה, וייתכן שכל הטביעות הוטבעו באותו החותם.⁸⁰ מידותיו: קוטר הוורדה 11-14 מ"מ; אורך העלה 4.5-6 מ"מ; רוחב העלה 1.5-2 מ"מ; קוטר הנקודה המרכזית 2-3 מ"מ; קוטר הטביעה 14-16 מ"מ.

מוצאה של הטביעה, כ-70 ק"מ מצפון לגבול יהודה, אינו צריך להפתיע. טביעות 'למלך' אחדות נמצאו גם כן באתרים רחוקים, מתוכן שמונה בנחל תות⁸¹ ואחת בקריית-אתא (מס' רשות 182-1966). ארבע טביעות 'יהוד' מהתקופה הפרסית נמצאו הרחק מגבולות פחוות יהוד (אחת בתל נימירין שבעבר הירדן, אחת בקדש-ברנע, אחת בתל ג'מה ואחת בעיר בבל).⁸² ראוי להדגיש שכל אחת ממערכות המנהל היהודאיות התרכזה בגבולות יהודה, והיה לה מרכז אחד או שניים (ירושלים, רמת-רחל או לכיש), ואף על פי כן טביעות ספורות מכל אחת מן המערכות נמצאו הרחק מגבולות הממלכה או הפחוות. כל הדוגמאות הללו צריכות להיחשב יוצאות דופן, באשר אין הן מעידות על טבען של מערכות המנהל היהודאיות בכללותן.

79 שש טביעות מעיר דוד ראו: קהיל, ידיות עם טביעות ורדה (לעיל, הערה 12), עמ' 92. ארבע טביעות מלכיש ראו: אהרוני (לעיל, הערה 14), עמ' 18, 107 ולוחות 19: 16, 35: 5, 49: 15; אוסישקין (לעיל, הערה 14), עמ' 2138 ואיור 29.15.8. שתי טביעות מתל אלפול ראו: סינקלייר (לעיל, הערה 15), לוח 9: 16B. שתי טביעות מהעופל ראו: R.A.S. Macalister & J.G. Duncan, *Excavations on the Hill of the Ophel, Jerusalem* (Palestine Exploration Fund Annual, 4), Manchester 1926, p. 188 photo 202: 6 & fig. 205 (שם). שתי טביעות מהגבעה המערבית ראו: קהיל (שם), עמ' 105. טביעה מבית-צור ראו: סלרס (לעיל, הערה 18), איור 44: 3. טביעה מרוגם גנים ראו: גרינברג וצינמון (לעיל, הערה 13), עמ' 232. טביעה מתל עירא ראו: קהיל (לעיל, הערה 17), עמ' 360. ארבע הטביעות מרמת-רחל מעובדות לפרסום בידי קוך.

80 מסקנה זו מבוססת על ההנחה שבעת הטביעה בחומר הלח החותם יכול לזוז מעט או אפילו למרוח את המוטיב על הידית. על כן מידות המוטיב עשויות לסטות מעט ממידות החותם עצמו.

81 לפרסום ראשוני של החפירות בנחל תות ראו: http://www.antiquities.org/article_Item_ido.asp?module_id=&sec_id=25&subj_id=240&id=783#as

82 O. Lipschits & D. Vanderhoof, *YHWD Stamp Impressions*, Winona Lake (in press)